

LƏTİFƏ HƏSƏNOVA*t.e.d. BDU, Azərbaycan tarixi**(humanitar fakültələr üzrə)**kafedrasının professoru***BORAN ORDUXAN OĞLU ƏZİZ***t.e.n., BDU, Azərbaycan tarixi kafedrasının**(humanitar fakültələr üzrə) dosenti*E-mail: Midush90@rambler.ruboraneziz@box.az**ABDAL: MƏNASI VƏ YAYILDIĞI AREAL****Açar sözlər:** Abdal, sufi, qızılbaş, Şah İsmayıl Xətai, etnonim**Ключевые слова:** Абдал, суфи, кызылбаш, Шах Исмаил Хатаи, этноним**Key words:** abdal, sophist, gizilbash, Shah Ismail Khatai, ethnonym

Qloballaşmanın gücləndiyi bir zamanda milli mənəvi dəyərlərin və özünəməxsusluğun qorunub saxlanması getdikcə çətinləşir. Şouların ,çal-çağırın baş alıb getməsi də bu prosesə açıq-aydın kömək edir. Bu səbəbdən televiziyalarda düşündürücü, maarifləndirici verilişlərin artması çox vacibdir. Yaxşı haldır ki, İctimai televiziya da bu istiqamətdə bir sıra verilişlər hazırlanır. Bu verilişlər gənc nəslin milli özünüdərkini güclənməsinə, qan yaddaşının təzələnməsinə yardımçı olur. Belə verilişlərdən biri də “Bir kəndin nağılı”dır. Milli ruhda hazırlanan bu verilişdə xalqımızın etnogenezinin müxtəlif aspektləri, ayrı-ayrı tayfaların, yaşayış məntəqələrinin adlarının mənası, yayılma arealı bütövlükdə türk və müsəlman dünyası ilə bağlılığı və s. tamaşaçılara çatdırılır. Yaxşı haldır ki, bu zaman onlar problemlə bağlı elmi fikir bildirə bilən müxtəlif ixtisas sahiblərinin – tarixçilərin, dilçilərin, coğrafiyaşünasların fikirlərini tamaşaçılara çatdırırlar. Bəzən onların fikirlərində müəyyən fərqlər də gözə dəyir. Ancaq belə verilişləri izləyib ziddiyyətli fikirlərə rast gələnlər, ya müvafiq ensiklopediyalara, kitablara, buna əli çatmırsa tanıyıb inandığı elm adamlarına müraciət edib müvafiq bilgi alaraq fikir mübadiləsi aparırlar. Yəni bu verilişlər insanları düşünməyə, fikir mübadiləsi aparmağa vadar edir. Şahidiyəm ki, hətta mütəxəssislərin özləri də bu verilişdə səslənən mülahizələri saatlarla müzakirə ediblər. Əslində maarifçilik də elə budur. Bundan başqa ayrı-ayrı tayfaların, yaşayış məntəqələrinin adı izah edilərkən digərləri də həm özlərinin, həm də kəndlərinin tarixi haqqında düşünməyə məcbur olur. Mən kiməm, qohum-əqrabalarım kimdir, köküm haradadır sualını özünə verir. Çar və Sovet Rusiyası dönəmində qəsdən kimliyi dolaşdırılan, təhrif edilən mövzular istiqamətində xalqa ardıcıl elmi məlumatlar çatdırılması həm də milli mənəvi boredur. Verilişdə respublikamızdakı müxtəlif toponimlərin, etnonimlərin bütün türk dünyası, o cümlədən Türkünstan, Anadolu, Güney Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və s. yerlərdəkilərlə bağlılığının izah edilməsi də yaxşı haldır.

Bu yaxınlarda “Bir kəndin nağılı”nda abdallar haqqında veriliş də maraqla qarşılanmış və xeyli müzakirəyə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələrin bir qisminə iştirak edərkən belə qənaətə gəldim ki, obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən bu sözün mənası sonadək tamaşaçıya çatdırılmayıb. Ona görə bir daha abdal etnoniminin izahına qayıtmalı olduq.

Qeyd edim ki, xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş tayfalardan biri də abdallar olmuşdur. Qədim türk soylarından olan abdalların Ön Asiya və Qafqazda məskunlaşması barədə mənbələrdə

xeyli məlumatlar mövcuddur. Belə müəlliflərdən biri olan VI əsrdə yaşamış Suriyalı Zaxari Ritor abdalların adını hun tayfaları ilə birlikdə çəkir və onların Dağıstan hüdunda yaşadığını qeyd edir. O, burada 13 tayfadan birinin də abdallar olduğunu göstərərək yazır ki, onlar "... çadırdə yaşayırlar, dolanışları mal-davar əti, balıq, vəhşi heyvanlar və silah hesabınadır" (1, 665). Marafıdır ki, görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartold və "Türkmənistan SSR tarixi" nin müəllifləri də abdalları hun tayfalarından biri hesab etmişdilər. Bundan başqa qazaxların, başqırdların, qaraqalpaqların da tərkibində eyni adlı tayfa olmuşdur. (2,180; 3,141; Daha sonra bax: 4, 194). Mənbələrdə heftal, heptal, eftal kimi qeyd edilən etnonim abdal adının müxtəlif fonetik formalarıdır.

Elmdə Hunların abdal qolunun bir hissəsinin Anadoluda yerləşməsi barədə də məlumatlar var. Məsələn, Səfəvilər dövrü tarixçilərinin ən görkəmli nümayəndəsi olan İsgəndər bəy Münşi 1629-cu ildə tamamladığı "Tarixi- aləm -ara-yi Abbasi" adlı əsərində 1628-ci il hadisələrindən bəhs edərək yazır ki, "Şamlı elinin əbdallu oymağından olan adlı-sanlı əmir Həsən xan atası Hüseyn xanın yerinə Xorasan bəylərbəyidir" (5, 137) Qeyd edim ki, orta əsrlərdə Səlcuqlara qədər və Səlcuqlar dövründə Hələb bölgəsində yaşamış türkmən oba və elləri ərəb mənbələrində "ətraki şamlı", fars mənbələrində "türkmanə şamlı, şam türk- mənleri, türk mənbələrində isə sadəcə "şamlı" kimi göstərilmişdir. Tanınmış rus alimi V.A.Qordlevski Anadoluda "taifə abdalı", "abdalanı Rum" və s. sözlərinə təsadüf etdiyini yazır. Doğrudur, görkəmli tədqiqatçı Fuad Köprülü, Anadolu abdallarını (abdalan-i Rum) Babailik cərəyanının daha sonrakı görünüşündən başqa bir şey hesab etmir. Ancaq, Türkiyədə Bursa-Mudanya yolu üzərində Nülufər çayı üstündə XVII yüzilə aid Əcəmlər körpüsü adıyla bilinməkdə olan Abdal körpüsü mövcuddur. Osmanlı dövlətinin quruluşuna aid mənbələrdə adı keçən Anadolu abdallarından biri Abdal Kumral, yaxud Kumral Abdal olmuşdur. Osmanlı mənbələrində Sultan II Murad dövründə yaşayan Anadolu abdallarından Abdal Mehmed, Abdal Murad, bəktəşi ənənəsində önəmli yeri olan Abdal Musa, Antalyanın Elmalı ilçəsinə bağlı Təkkə (Təkə) kəndində XIV yüzildə qurulmuş Bəktəsi təkkəsi olan Abdal Musa Təkkəsi, İstanbulda Davutpaşa və Qoca Mustafapaşa səmtləri arasındakı Həkimoğlu Əli paşa Külliyyəsi içində qalan XVII yüzilə aid abdal Yakup təkkəsi haqqında da xeyli məlumatlar vardır. (12, 62-66). Anadoludakı qızılbaşların durumundan bəhs edərək bu problemin ən yaxşı araşdırmaçılarından olan İren xanım Melikoff məsələyə başqa prizmadan yanaşaraq yazır: "Yerleşik hayat tarzı, dervişlerin şehir ve kasabalara yakın yerlerde bulunan tekkelere yerleşmesine neden oldu. Bu dervişler, Osmanlı hakimiyetinin ilk üç yüz yılı boyunca, kendilerine insanlarda bulunan, timarlar veren padişahlar tarafından korundular. Osmanlılar yeni fethetdikleri toprakların kolonileşmesinde de tarikatları kullanmışlardır. Osmanlılar tekkeleri Anadolunun kutsal kesimlerindeki heterodoks və kərgəşə çıxaran unsurları denetim altına almaq üçün de kullandılar; bu yörelerde, bazı anarşist derviş qrupları ortaya çıkmışdı: Abdallar, Torlaklar, İşıklar və daha genel bir isim ilə Kalendar adıyla bilinen qruplar. Bu qrupların kendi dini liderləri, yerel evliyaları vardı. Fakat kısa bir zaman sonra Osmanlı hökumdarlarının çabaları sonucu bu evliyaların hepsi tek bir şahsiyyətin adı altında toplandı: Halkın dinsel yaşamına hakim olan Hacı Bektaş Veli" (11, 8-9). A.A.Bakıxanov da azərbaycanlıların tərkibində abdal tayfasının olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan tarix elminin inkişafında böyük xidmətləri olan A.A. Bakıxanov 1739-1740-cı ildə Car-Balakəndə baş verən hadisələrdən bəhs edərək yazır: "Hicri 1151-ci (1739) ildə Nadir şah Hindistan səfərində olduğu zaman, Car və Tala ləzgiləri yerlərinin möhkəmliyinə güvənərək üsyan etdilər. ...İbrahim xanın qoşununu məğlub etdilər və onlardan bir çoxu öldürüldülər.

Nadir şah Hindistanı fəth etdikdən sonra, Əfqanıstana gəldi. Hicri 1152 (1740) ildə Nadirbaddan Qəni xan abdallını, öz tayfası ilə Türkünstan səfərindən azad edib Şirvana göndərdi.

Abdallı igidləri könüllü olaraq, qoşunun ön dəstəsində gedirdilər. Səhərdən axşama qədər şiddətli döyüş davam etdi. Hər iki tərəfdən bir çox adam tələf oldu. Ləzgilər daş yumbaladıb, tüfəng atmaqla özlərini müdafiə etdilər, ancaq bundan bir fayda hasil olmadı. Abdallılar gecə yarısına qədər, həmin dağı qalxıb, 100 nəfər tələfat verməklə, o səngəri də tutdular" (6, 172-173).

Başqa bir mənbədə "Tarix-i Nadir"də və prof İ.Məmmədovun İstanbulda çap olunmuş "Azərbaycan tarixi" kitabında da bu hadisələrdən-Çar və Talada baş verən üsyanlardan bəhs edilmiş

və abdalların adı çəkilməmişdir”... Nadir durumu Hindistanın Peşaverində öyrəndikdən sonra, Emir Arslan Han komutasında Kırklı Afşarlarından bir miktar askeri bölgeyə sevk etdi. Çıkarıldığı bir fermanla da Gürcüstan hakimi Safi Han Begağırı İbrahim Hanın yerinə atadı. Ardından Nadirin emriylə Koca Ahmedlilerden Feth Ali Han, Kırklı Afşarlarından Muhammed Ali Han, Gürcüstan hakimi Safi Han birlikləri və onlara gönüllü katılan Çar və Gence bölgəsində oturan Abdallı Türklerinden oluşan kalabalık ordu, üsyan edən Dağlı qrupları sert biçimde cezalandırdıkları gibi, onlara katılan qrupları da etkisiz hale getirdiler”.(8, 433).

Albaniyanın Kalankatuk kəndindən olan Moisey Kalankatuklu VII yüzildə yazdığı “Albaniya tarixi” adlı əsərində abdalların adını qeyd etmişdir. Onun fikrincə abdallar (heptallar) IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə (e.ə. 336-323-cü illər) buraya köçürülmüşdür.

Bununla yanaşı orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə o cümlədən Azərbaycanda əbdal (abdal) adlı sufi dərviş icması da mövcud olmuşdur. İslam ensiklopediyasında yazılır ki, abdal “Dünya ilgilerindən kurtularaq kendisinin Allah yoluna adayan və ricalül-qayb diye adlandırılan evliya zümresi içində yer alan sufi veya erenler hakkında kullanılır. Abdal kelimesi Arabçada, ikisi də “karşılık, birinin yerinə keçən” manalarına gelen bedel və bedil kelimelerinin çoğulu olmakla birlikte, zamanla Farsca və Türkcədə tekil manasında kullanılmış və Farsçada “abdalın”, Türkcədə “abdallar” şeklinde çoğul yapılmış; ayrıca tasavvuf terminolojisinde abdalla birlikte, aynı manada olmak üzere budela kelimesi de kullanılmışdır. Bu kelimelerden hiçbiri, sonradan tasaffüvün abdal geleneğinde ihtiva etdiyi mana ilə Kurani-i Kerimde yer almamışdır. Ancak hadis diye ziyaret edilen... bazı sözlerde hem abdal və budela kelimeleri geçmekte, hem de bunların nitelikleri, sayıları və yaşadıkları yerlerden söz edilmektedir”. (12, 159). Məlumdur ki, tarixən “dərviş” sözü farscadan “qapı-qapı dolayan”, “dilənçi” anlamındadır. İslam ölkələrində bu söz “təriqət adamı”, “təriqətə mənsub olan kimsə” mənası almışdı. Oturaq həyat keçirən dərvişlərlə yanaşı, onların müsafir həyat sürən, “abdal-qələndər” qolları da vardı. Bu sonuncular da daimi yaşayış yerləri ilə bağlı idilər. Ancaq zaman-zaman mahal və vilayətləri, hətta ölkələri gəzən bu təriqət adamları, yəni “yol” adamı kimi dolaşmalı, “təriqət “sözünü” insanlara yetirməli idilər. XIV yüzildə dərviş icmaları, xüsusilə abdal qələndəri dərvişləri Azərbaycanın Ərdəbil əyalətində və Gündoğar Anadoluada dövlətə qarşı bir sıra təhlükəli çıxış və üsyanlar keçirərək böyük nüfuz qazanmışdılar. O zaman dərvişlər, sonralar (XYI yüzilin ortalarından başlayaraq) olduğu kimi, aşağı zümərə deyil, nisbətən yüksək yaşayış tərzini təmsil edən insanlardı. Abdal-qələndər və ya “dərviş-qələndəriyyə” sufiləri həm də işıq adlanırdılar” (7, 302). Tanınmış tarixçi, əməkdar elm xadimi S.Əliyev yazır: “Ola bilsin ki, əski hun “abdal” soyadı burada “əbdal” (ərəbcədən “bədəl” sözünün cəmindən alınması ehtimal olunur) sufi dərviş termini ilə çulğaşıq bir sintez keçmiş, nəticə etibarilə qədim “abdal”a aid olan etnik məba bir növ təsəvvüf yosunu ilə “hörülüb” dəyişilmişdir” (4,194). Bu görkəmli tədqiqatçı doğru olaraq göstərir ki, “... Nəsimi və Xətai yaşayan yüzillərdə əbdal artıq təriqətə təmənnəsiz xidmət edən sufi, gəzəri, dərviş-qələndərdir” (4,194).

İslam ensiklopediyasının I cildində (İstanbul, 1988) yazılanlara görə o zamankı sufiliyin on mərtəbəli silsiləsində Anadolu abdalları dördüncü mərtəbəyə aiddir. “Osmanlı Dövlətinin kuruluşunda, qazilər (veya alp-erenler), ahiler (əxilər B.Əziz, L.Həsənova), baciyan-i Rum ilə birlikdə büyük hizmetleri görülen dördüncü sosial zümredir” (.12, 61; 4, 194). Abdal təriqətinin yarandığı yer barəsində elmdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, bunlardan birində yazılır: “... bu esrəngiz insanların Suriye və İrak ahalisindən olduklarını belirtmektedir. Şüyütüye göre kırk abdalın iyirmi ikisi Suriyede, on sekkizi İrakta ikamet eder. Başqa bir revayette isə abdalların kırkının da Suriyede olduğu kaydedilmiş və bunların iyirmi beşi Humusta, on ikisi Şamda, üçü de Beysanda göstərilmişdir. Abdalların bu suretle bir iki ölkədə veya bir ölkənin değişik şəhirlərində göstərilməsi, bu bölgə halkı için bir şərəf sebebi sayılmış, bu yüzden öteki bazı ölkələr də böyle bir şərəf kazandırabilme için , abdalların dışında başka faziletli ve manavi nüfuz sahibi uluların da buralarda bulunduğundan söz edilmişdir” (12, 60).

Bu təriqətin dünyagörüşünün mərkəzində haqsızlığın, ədalətsizliyin baş alıb getməsinin səbəbi insanların dünya malına hərisliyi, tamahkarlığı, var-dövlət qazanmaq üçün hər hansı bir əxlaq

qaydalarını gözləməməsi, başqasının, hətta bir sıra hallarda öz yaxınlarının belə alın təri, əlinin qabarı ilə qazandığını insaf, mürvət gözləmədən, allahsızcasına qamarlamasıdır. Ona görə abdallar insanlarda təmənnsiz yaxşılıq etmək, əl tutmaq, nəfsini boğa bilmək, gözü-könlü tox olmaq, halallıq, düzgünlük, həqiqətsevərlik əxlaqını formalaşdırmağı vacib hesab edirdilər. “Şəriət, təriqət yoldur gedənə, həqiqət, mərifət ondan içəri” düşüncəsində alan abdallar bütün hallarda çətinliklərə baxmayaraq insanları həqiqətə söykənməyə çağırırdılar. Ancaq onlar bütün əhalini bu kultun düşüncə sahibi edə bilməyəcəyini anlayıb, onlara ehtiramla yanaşan Qızılbaşlara qoşulub onun bir qatını təşkil etdilər. Çünki, Qızılbaşlar xalqın məhz belə əxlaqa sahib olmasına çalışdıqlarını bildirirdilər və XV əsrin ortalarında siyasi bir qüvvəyə çevrilmişdilər. Sonralar hətta Osmanlı Sultanı Sultan Səlim Qızılbaşlara, həmçinin abdallara qarşı şərt cəza tədbiri görəndə belə onları yollarından döndərmək mümkün olmadı: Pir Sultan Abdal yazırdı:

Qadılar, müftilər fitva yazarsa,
İstə kəmənd, istə boynum saarsa,
Dönən dönsün, mən dönməzəm pirimdən.

Abdalların belə həyat tərzi, dünyagörüşləri, yaşam prinsipləri dövrünün görkəmli adamlarının, şair və yazıçılarının, elm adamlarının diqqətini çəkmiş, əsərlərində onları dəfələrlə hörmətlə yad etmişdir. Məsələn, Təvəkkül ibn Bəzzaz tərəfindən XIV əsrin II yarısında yazılmış “Səffat əs-səfa” əsərində əbdal xeyrixah

adamlar, şərif (müqəddəs) şəxsiyyətlər, Peyğəmbərə yaxın adamlar mənasında işlənmişdir. Onun fikrini başqa bir mənbə də qüvvətləndirir: “Abdal telakisi, ilk defa ortaya çıktığı sıralarda, abid və zahidlerle birlikdə muhaddis və fakihler için de kullanılmaktaydı. Nitekin itimada en yakın bilinen abdal hadislerini nakleden Ahmed b. Hanbel, yürüyüşündə muhaddislerden başka abdal tanımadığını söylemiştir (12, 59).

İbnül Ərəbiyə görə isə Allah yeddi iqlimi yeddi abdal vasitəsiylə qoruyur”... Yedi semanın ruhaniyyəti bunlara bağlıdır və her abdal gücünü , her biri yedi samanın birində bulunan peyqamberlerden alır ki, bunlar İbrahim, Musa, Harun, İdris, Yusif, İsa və Ademdir. Ayrıca peyqamber Yahya da İsa ilə Harun arasında gidip gelerek bu peyqamberlerden aldığı hakikatleri yedi abdalın kalbine indirir”. Bundan başqa , İbnül-Ərəbi həftənin yeddi günündə olacaq hadisələrin yeddi iqlim və yeddi peyğəmbər vasitəsilə abdallara çatdıran yeddi abdalın aşağıdakılar olduğunu göstərmişdir”... Abdülhay, Abdülhalim, Abdülmürid, Abdulkadir, Abdulkahir, Abdüssemi və Abdülbaşır” (Bax: 12, 59).

Bundan başqa A.A.Bakıxanov Bakı kəndlərindən birində yaşayan Şeyx Əbu Səid Abdal Bakuvidən bəhs edərək yazmışdır: “Yoxsul olmasına baxmayaraq, kəramətlə tanınmış və son dərəcə əliaçıq bir dərviş olmuşdur. Bakı şəhərinin xaricində bir sovməzdə oturub ibadətlə məşğul idi. Azacıq olan mədaxili ilə yanına gələnləri qonaq edərdi. Sultanların fərmanları mücibincə Şibani nefti və əkinləri onun türbəsinin məsarifinə məxsus idi. Axırda bu ölkənin vəziyyətində əmələ gələn iğtişaş nəticəsində onun məscid və mehmanxanası xarab olub, qəbri və ibadət ediyi yer torpaq altında qalmışdır. Bu yerdə olan bir neçə ev “Xəlifə damı” adı ilə məşhurdur. O, öz həyatı və gəlib-gedənlərin xərcini bir quyunun mədaxili ilə təmin edirdi. Bir gün Sultan buraya gəldi (Hülaki xanın nəvəsi, Elxanilər dövlətinin hökmdarı Olcaytu Məhəmməd Xudabəndə (1304-1316-cı illər) nəzərdə tutulur-B.Əziz, L.Həsənova)”... Sultan ona bəxşiş vermək istədi. Dərviş razı olmayıb dedi: Bu miqdar ilə rüzigarım keçir, bundan artığına ehtiyacım yoxdur. Onun sözü Sultana xoş gəlib, necə yaşadığını bilmək istədi. Onun hal və əhvalı sultana məlum olunca: “Sənin səltənətinə afərin olsun” dedi. O, dərviş ilə qardaşlıq əli tutub buyurdu: məni yaddan çıxartma. Dərviş sultanın xatirini saxlayıb, hər il onun üçün hədiyyə göndərirdi. Sultan da hədiyyələri öz böyük xidmətkarlarından Qara Məhəmməd adlı birinə tapşırırdı ki, onları satsın və gələn mədaxili onun üçün kəfən pulu saxlasın.(6-244-245)

Professor S.Əliyarlı yazır: “Nəsimi abdal və qələndər adını daşıyanları ehtiramla dilinə gətirir. Çünki, hər ikisi “vücudun tanımış”, “nəfsini bilmiş” haqq aşıqı, arif, əhli həqdir.

Aşıqın adı nədən abdal imiş?

Anda kim, hərfi həmişə dal imiş

Hərfi dal olmuş vücudun tanımış

Kim ki, bildi nəfsini abdal imiş” (4, 195)

Məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin yaranmasında ictimai-siyasi, iqtisadi amillərlə yanaşı Azərbaycan və qonşu ölkələri də əhatə etmiş qızılbaş hərəkatı da mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif qatlardan ibarət olan bu hərəkat ideoloji baxımdan saflıq uğrunda mübarizə üçün uyğunlaşdırılmış şüəlik bidətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdi.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah İsmayıl bu hərəkat siyasi cəhətdən uğur qazandıqdan sonra yaranan dövrü mehdilik səltənəti (“İrişdi vədəsi Sahibi zamanın...”) kimi xarakterizə etmişdir. (7, 367-368).

Səfəvi dövlətinin yaranmasında mühüm rolu olan, Qızılbaş hərəkatına qoşulub sonradan onun içərisində bir növ “əriyən” sufi-dərviş təriqətlərindən bəhs edərəkən Şah İsmayıl Xətai yazırdı:

“Şahin övladına iqrar edənələr

Əxilər, qazilər abdallar oldu” (7, 368)

Qeyd edim ki, Nəsimi və Şah İsmayıl Xətəinin abdal təriqətinə münasibətində incə bir fərq də var. Süleyman müəllim yazır: “Nəsimi abdallara münasibətini “qələndər surətəm” şəklində ifadə etmişsə, Xətai “qələndər dərvişəm meydana gəldim” kimi ifadələri ilə özünü abdal etiqaadının nümayəndəsi kimi qələmə verirdi:

Xətəiyəm, bir haləm

Əlif üstündə daləm,

Sufiyəm təriqətdə

Həqiqətdə abdaləm”. (4, 195)

Bu təriqət Şah İsmayıl Xətəidən sonra iki dəfə 1535 və 1554-1555-ci illər siyasi mübarizələrində də ön cərgədə olub.

Abdal təriqətini qəbul edənələr Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın dövründə də ona yaxından köməklik etmişdi. Məsələn, Əfqanıstanda Gilzayi tayfaları Səfəvi dövləti üçün ciddi təhlükə yaratmışdılar. Bunu aradan qaldırmaq üçün Şah Abbas abdalların bir hissəsini Qəndəhara göndərmişdi. Ancaq sonralar mərkəzi hökumət abdallara lazımı köməklik göstərmədiyi üçün onlar Herata gəlməyə və burada məskunlaşmağa məcbur oldular. (Bax: 8, 422; 9, 179, 183-184).

Dörd cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” nin 2006-cı ildə çap edilmiş I cildində də abdallar haqqında məlumat verilmişdir. Orada abdal sözünün yalnız iki mənada işləndiyi göstərilərək yazılmışdır: “1. Sərsəri, avara, dərbəder. Gözəllərin bir xümsü zəkəti; Nə aşıqə nə abdala yetişməz. Aşıq Ələsgər. Yetişdim bir kəndə eylədim sual; Qapı-qapı gedib olmuşam abdal. Miskinli Məhəmməd// Söyüş mənasında (Oğuz) Baxınıb durma, haydı kisəni al! Gəl işim var sənislə, gəl abdal! H.Cavid // köhn. Dərviş, qələndər. Sufiyəm, əmma nə bu abdalən; Haq sevən insanəm, o şirvanlılar M.Ə.S.

2. Köhn. Dərviş qələndər” (13, 28)

Göründüyü kimi burada ciddi səhvə yol verilərək abdal sözünün etnonim kimi mənası barədə bir kəlmə də olsun yazılmayıb. Abdal tayfası və onların etnik kimliyi barədə yuxarıda bəhs etdiyimizdən bir daha onun üzərinə qayıtmayıb deməliyik ki, verilən şerlər də bu sözün göstərilən mənasını tam açmır. Fikrimizcə abdal sufi-təriqət dünyagörüşünə malik olan insanların yaşam tərzini, ideologiyaları ətrafdakı adamlar tərəfindən qəbul edilmədiyi, yaxud başa düşülmədiyi üçün onlara lüğətdə göstərilən birinci mənədəki sözlər deyilmişdir. Görünür abdallara bu adın verilməsində onların qızılbaş ideologiyasını qəbul etməsi, Səfəvilər dövlətində oynadığı rolun da təsiri olmuşdur.” Beləliklə o zaman (XIV-XV yüzillər-B.Əziz, L.Həsənova) dərviş icmaları asketlik, “tərki-dünyalıq” yaşayış qanunu ilə bağlı olsa da, hələ həqarət və miskinlik təcəssümü deyil, daha çox pərəstiş, inam, işıq ocağı idi. Çünki, dərviş kamil insan toplusundandır. Bu topluma isə Məhəmməd peyğəmbərdən sonra kütüblər, müqəddəs pirlər, abdallar, dərvişlər və mürid-yoldaşlar daxil idilər. Bir kamil insan olmaqla dərviş içindəki kəni, nəfsi, tamahı, acgözlüyü, ehtirası, amansızlığı, bir sözlə bütün pislikləri tərki

etmiş, rəhmdil, xeyirxah, yazıqlara əl tutan bir dünya bulmuşdur. Nəsimi sözləri ilə söyləsək, abdal, aşiq, “hərfi dal olmuş, vücudun tanımış”, nəfsini bilmiş bir insandır” (7, 303).

Kembridc universitetinin professoru L.Lokhart 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Səfəvi sülaləsinin tənəzzülü və İranın Əfqanlar tərəfindən işğalı” adlı monoqrafiyasında bu hadisələrdən geniş bəhs etmiş və abdalları...”çox comərd və hərbsevər adamlar” kimi xarakterizə etmişdir. O, həmçinin qeyd edirdi ki, Səfəvi dövlətinin şərqində... ən güclü tayfalar gilzaylar (qərzayilər) və abdallar idi. Birincilər Qəndəhar ətrafı ərazilərdə, sonuncular isə Herat vilayətində yaşayırdılar”. (10, 10-11, daha sonra bax: 9, 179-183;).

Lokhart daha sonra yazır: “Şah I Abbasın 1597-ci ildə abdalların ən nüfuzlu tayfalarından biri-popolzaylardan (popolzai) olan Sadonu (Sado) abdalilərin başçısı təyin edib, ona “Miri Afaqına”, yəni əfqanların lideri titulu verməsi”-ilə sonuncuların gilzaylardan azad olması təsdiqlənmişdi. Buna görə minnətdar olan abdallar sonralar, daha dəqiq 1622-ci ildə Qəndəharın moğollardan alınmasında şaha yardım göstərmiş, əvəzində Şah I Abbas Sadoya Sultan titulu bəxş etmişdi. Abdallar da gilzaylar kimi, ortodoks moğoldansa, bidətçi də olsa tolerant Səfəvi hökmdarına üstünlük verirdilər” (10, 96)

Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, təriqəti az da olsa qeyri-türk əhalisi də qəbul etmişdi. Hətta onların bir qismi Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyası olan şiəlikdən fərqli olaraq sünni olmuşdur. Məhz bunu nəzərə almayan bəzi Avropa tədqiqatçıları abdal təriqətinə mənsub olan tayfaların mənşəyi barədə bəzən yanlışlıqlara yol veriblər. Məsələn, Gilzayların mənşəyi barədə elmdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tarixçilər onları Türk və ya Əfqan kökənli hesab etməkdədir. Qeyd edək ki, Qərzayi adıyla bilinən bu tayfanın təmsilçilərindən biri olan Həmid Qərzayi ABŞ-ın Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra devrilən Taliban hökuməti yerinə 2001-ci ildən bəri Əfqanıstanın rəhbəridir. Lokhartın fikrincə Qərzayilər(Gilzayilər) “...əfqanlaşmış abdal boyları idi... Abdallar sərbanilərdən (sarbani) törəndiklərini iddia edirlər. Bu tayfanın ortaya çıxması Abdal ibn Tarın ibn Şərhbun ibn Sarvan ibn Qeysin Çistiyyə təriqətinə girən və abdal olan şəxsin adı ilə bağlıdır”.(Bax: 8, 422; 9, 184; 10, 95)

Görkəmli rus tədqiqatçısı professor İ.P.Petruşevski mənbələrə istinad edərək XVIII yüzildə Səfəvi dövlətinin Azərbaycana aid olan bəylərbəyliklərinin sərhədləri, gəlirləri, əsgəri gücü, əhalisinin sayı haqqında çox maraqlı cədvəl tərtib etmişdir. Həmin cədvəldə Azərbaycan bəylərbəyliyi Təbriz mahalında yaşayan abdalların 500 eldən ibarət olduğu, onların hakiminin gəlirlərinin 88 tükən 5.723 dinar, əsgəri gücünün 100 nəfər olduğu göstərilmişdir. (8,449) Hazırda Ağdam, Sabirabad, Göy-Göl, Oğuz, Tovuz, Qubadlı rayonlarında “Abdal”, “Abdallı”, “Abdalanlı” və s. adlı kəndlər, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında “Abdallı” kəndi, Naxçıvanda və Şimali Qafqazda “Abdal dağı”, Tovuz rayonundakı çayda bu ad yaşamaqdadır. (14,8) Qeyd edək ki, 1923-cü ilə qədər Laçın rayonunun inzibati mərkəzi “Abdallar” olmuşdur. Mənbələrin tədqiqi göstərir ki, bu toponimlər abdal tayfasının adından götürülmüşdür.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. Хроника Захария Ритора. М-Л, 1941.
2. Бартольд В.В. Сочинения, т.2, ч.1, М.,1963
3. История Туркменской СССР. т.1, ч.1, Ашхабад, 1957.
4. Əliyarov S. Azərbaycanda bidətçilik hərəkətinə dair ədəbi mənbələrin araşdırma təcrübəsindən.- Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1983.
5. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləməra-yi Abbasi. I c., B., 2009.
6. Azərbaycan tarixi.Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər.II nəşr. B.,2009
7. Mehmetov İ. Türk Kavkasında siyasi ve etnik yapı.Eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi.İstanbul 2009
8. Dadaşova R.Səfəvilərin son dövrü.B.,2003
9. Lokhart L.Səfəvi sülaləsinin tənəzzülü və İranın Əfqanlar tərəfindən işğalı.Kembridc 1958,(ingiliscə)
10. Melikoff İ.Bek taşilik.Kızılbaşlık:Tarihi bölünme ve sonuçları,Alevi kimligi, Tarih Vakfi Yurd Yay.İstanbul 1999

12. İslam Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul 1988

13. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. Dörd cildə, I c., B., 2006

14. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lügət. B., 1999

Д.и.н. ГАСАНОВА ЛЯТИФА
К.и.н. АЗИЗ БОРАН ОРДУХАН ОГЛЫ
БГУ, Кафедра Истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов)
E-mail: Midush90@rambler.ru
boraneziz@box.az

“АБДАЛ: ЗНАЧЕНИЕ И АРЕАЛ ПРОЖИВАНИЯ”

Проведение исследований сфальсифицированных во время царской и советской России вопроса этногенезиса имеет важное научное и воспитательное значение. Одним из племен участвующих в формировании нашего народа были абдалы. На основе источников, исследовательских работ и сравнительного анализа энциклопедий исследованы и этноним слова абдал, религиозно-суфистское, значение, а так же ареал проживания.

d. h. s. LATIFA HASANOVA,
c. h. s. B. O. AZIZ.
BSU Department of Newtime
and modern History of Azerbaijan.
E-mail: Midush90@rambler.ru
boraneziz@box.az

“ABDAL: THE MEANING AND THE AREA OF SPREADING”

Conducting research on ethno genesis a subject which has been falsified during the times of Chariest Empire and Soviet Union has scientific importance. Abdals are one of the nations that have been involved in the forming of our nations. In this article the sophist and ethnonymical meanings of abdal have been researched by using comparative researches of different the resources, researches and encyclopedias.

Rəyçilər: t.e.d. İ. Zeynalov, t.e.d. İ.M. Məmmədov
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Azərbaycan tarixi» (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 30 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №2)